

BESPIEGELINGEN OVER DE
'BIJBELVERTALER VAN 1360'.
ZIJN MILIEU, WERK EN PERSOON¹

door DR. C. C. DE BRUIN

Leiden

II. WAS DE VERTALER VAN 1360 LEEK OF GEESTELIJKE?

De uitkomsten waartoe het onderzoek naar de herkomst van de vertaler heeft geleid, kunnen moeilijk bevredigend worden genoemd. Zelfs ten aanzien van het antwoord op de vraag of hij leek dan wel geestelijke was, lopen de meningen uiteen. In het voetspoor van Isaïc le Long² namen Van Druten³ en Ebbinge Wubben⁴ aan dat hij leek was. Van Mierlo, aanvankelijk geneigd hem tot de stand der geestelijken te rekenen, kwam hierop na kennismaking van een gegeven dat door Dykmans te voorschijn was gebracht, terug en hield hem voor een burger van de stad Mechelen. De Vooys daarentegen zocht hem „in de naaste omgeving van Ruusbroec en zijn jongere volgelingen” en zag in hem derhalve een augustijner monnik.⁵ Zelf onthield ik mij tot nog toe van een stellige uitspraak, al helde ik er wel toe over hem aan te zien voor een geestelijke.⁶ De nasporingen naar de naam van de vertaler leverden evenmin een positief resultaat op. Door de constatering van Deschamps en Ruh⁷ dat de twee traktaten met de titel *Der minnen gaert* teruggaan op verschillende grondteksten, was het vermoeden van De Vooys en Van Mierlo dat de vertaler van 1360 Vranke Callaert zou hebben geheten, op losse schroeven komen te staan.

De onzekerheid waarin we nog steeds verkeren, was mij ten spoorslag nogmaals te speuren naar het milieu waarin de auteur thuis hoorde, te onderzoeken welke werken hij verdietste, en zijn identiteit

¹ Vervolg op N.A.K. XLVIII, 1967, blz. 39-59.

² Isaïc le Long, *Boek-saal der Nederduitsche Bybels*, Tweede Uitgave, Hoorn 1764, blz. 229-230.

³ J. van Druten, *Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling*, Leiden 1895, blz. 94.

⁴ Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 138.

⁵ C. G. N. de Vooys, *a.a.*, blz. 140.

⁶ In mijn *Mnl. Vertt. van het N.T.*, blz. 240.

⁷ Zie N.A.K. XLVIII, 1967, blz. 58-59.

uit te vorsen. Een zo netelige kwestie op te rakelen moge wegens de schaarste aan gegevens nutteloos lijken, zodat het aanbeveling schijnt te verdienen onze anonymus voorgoed bij te zetten in het graf der talrijke naamloze schrijvers waaraan de middeleeuwse godsdienstige proza-litteratuur zo rijk is, ware het niet dat het belang van de zaak een hernieuwd onderzoek wenselijk maakt. In haar historisch perspectief gezien verdient de middeleeuwse bijbelvertaling volle aandacht. Te midden van de overstelpende veelheid van toenmalige prozageschriften nam zij weliswaar een bijkomstige plaats in; niet de bijbel, maar getijdenboeken en heiligenlevens bijvoorbeeld behoorden in die tijd tot de meest gelezen litteratuur. Wanneer men zich rekenschap geeft van de belangrijke plaats die de volkstaalbijbel in later eeuwen zou gaan innemen, blijft het echter zaak zijn middeleeuwse wortels bloot te leggen. Daarom zou het reeds een niet te veronachtzamen winst betekenen, indien het wil lukken de kring waarin de vertaler leefde, en de groep waarvoor hij werkte, op het spoor te komen.

In de nu volgende hervatting van het op dood spoor terechtgekomen onderzoek zal ik een aantal gegevens die voorheen aan het licht gekomen zijn, op hun bruikbaarheid toetsen en indien hun herwaardering hiertoe aanleiding geeft, verwerken in de herschikking van het feitenmateriaal. Aangezien ik enige nieuwe punten van houvast meen gevonden te hebben, die wegens hun cohesie met hetgeen vaststaat, overweging verdienen, is het wellicht mogelijk door samenvoeging van het een met het ander tot een aanvaardbare oplossing te geraken. Tevens zullen twee vragen aan de orde gesteld worden die men niet uit de weg kan gaan, nu is komen vast te staan dat er twee van elkaar te onderscheiden vertalingen van een latijnse *Stimulus amoris* zijn vervaardigd. De eerste vraag is, of de Vranke Callaert die zich kenbaar maakt als de vertaler van Eckbert van Schönau's *Stimulus amoris*, dezelfde man is als de gelijknamige persoon aan wie de priester Jacobus Croech, curatus van Vorselaer, in 1359 „15 livres de rente” op een perceel, gelegen aan de St. Catharijnestraat te Mechelen, had toegekend. Dykmans, die in zijn uitgave van het obituarium van het klooster Groenendael laatstgenoemd feit vermeldt, had deze vraag wel gesteld, maar, voorzichtig als hij was, niet zonder meer bevestigend beantwoord.¹ Van Mierlo evenwel

¹ Zie boven N.A.K. XLVIII, 1967, blz. 55.

ging, op grond van de naamsovereenkomst, zonder aarzeling tot vereenzelviging van beide personen over. Het feit dat in 1359 een Vranke Callaert zakelijke betrekkingen had onderhouden met een wereldgeestelijke die later regulier kanunnik van Groenendael zou worden, en dat een Vranke Callaert een geschrift had vertaald dat in de omgeving van Ruusbroec bekendheid zou verwerven, scheen goed te passen in zijn schets van een auteur wiens hoofdwerk omstreeks 1361 ten dele was voltooid en wiens andere verdietsingen bij de monniken van het klooster in het Soniënbos zekere bekendheid genoten. De tweede vraag die beantwoord dient te worden, heeft betrekking op het auteurschap van de beide geschriften *Der minnen gaert*. Zou het mogelijk blijken zowel de verdietsing van de *Stimulus amoris* van Eckbert van Schönau (bewerkt door een zekere Vranke Callaert) als de overzetting van de *Stimulus amoris* van pseudo-Bonaventura aan één auteur toe te schrijven, die ze naar het voorbeeld van de latijnse titels voorzien heeft van het gelijkkluidende opschrift *Der minnen gaert*, dan zou de vertaler van 1360 inderdaad de naam van Vranke Callaert gedragen hebben. Is eenheid van auteurschap uitgesloten, dan zou de vernederlandsing van Eckbert van Schönau's geschriftje los staan van het omvangrijke complex van teksten dat door de vertaler van 1360 in zijn moedertaal is bewerkt. Op dit tweetal punten zal ik in het zesde hoofdstuk van deze Bespiegelingen terugkomen en pogen enige zekerheid te verschaffen.

Een bruikbaar punt van uitgang voor de beoogde herziening van het onderzoek is Van Mierlo's conclusie dat een burger in opdracht van standgenoten als beroepsvertaler stichtelijke geschriften vertaald heeft, die zo „onder het volk” ingang gevonden zouden hebben. Volgens Van Mierlo had namelijk niet alleen de priester Jacobus Croech, maar hadden ook brusselse burgers bestellingen bij de mechelse burger geplaatst. Willen we aan zijn veronderstelling dat een zuidnederlandse leek ten behoeve van standgenoten vertaalwerk heeft geleverd, recht laten wedervaren, dan is het dienstig de blik te richten op de laat-middeleeuwse stichtelijke vertaalliteratuur buiten Brabant en Vlaanderen en na te gaan of in landen waar eveneens een rijke middeleeuwse prozaletterkunde tot stand is gekomen, met name Duitsland, Bohemen, Frankrijk, Engeland, Italië en de noordelijke Nederlanden, ter zake van de overzetting van de bijbel en

stichtelijke geschriften door leken een rol van enige betekenis is gespeeld.

De handschriftenverzamelingen van de grote en kleine bibliotheken in de zo juist genoemde landen bezitten talrijke codices die prozaverzamelingen van stichtelijke geschriften en bijbelboeken bevatten. De meeste ervan zijn nog niet onderzocht; van een betrekkelijk gering aantal is de inhoud bestudeerd en gepubliceerd. De navorsers ervaren de moeilijkheid dat zij zich geplaatst zien voor teksten waarvan de auteurs veelal onbekend zijn. Voorzover de namen van bijbelvertalers wel aan de dag gekomen zijn, is gebleken dat het gros van deze overzettingen niet door leken, maar door leden van de reguliere clerus is bewerkt. Het waren dominicanen, minderbroeders, carmeliëten, kartuizers, leden van geestelijke ridderorden, o.a. de Duitse orde, in Italië o.a. een camaldulenzers monnik. In Engeland bewerkte de rondzwervende heremiet Richard Rolle van Hampole († 1349), behalve een *Incendium amoris*, het *Psalter*. Ook enige monniken der orde van de H. Benedictus, die in de 14de eeuw een dieptepunt bereikte maar in de 15de eeuw vooral in Duitsland tot nieuw leven begon te komen, maakten zich als vertalers verdienstelijk. In de 14de eeuw vertaalde een monnik van de oostenrijkse abdij Melk de *Spreuken van Salomo*.¹ In hetzelfde klooster verduitschte Leonhard Peuger († 1430) de *Psalmen* ² en de productieve Johann von Speyer de *Dialogi* van Gregorius Magnus, de *Regula Benedicti*, een deel van pseudo-Bonaventura's *Stimulus amoris* en de *Proverbia Salomonis*.³ De hospitaalridder Jean de Vignay verfranste, behalve profane moraliserende geschriften als de *Miroir historial* naar Vincentius Bellovacensis' *Speculum historiale* en Jacobus de Cessolis' *Ludus scaccorum*, de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine en naar andere, reeds bestaande teksten de *Épîtres et Évangiles* van het kerkjaar.⁴ In de noordelijke Nederlanden was het eveneens een kloosterling die bijbelgedeelten verdietste; de windesheimse clericus Johan Schutken († 1423) bewerkte het *Psalter*, de *Epistelen en Evangelien*, waarschijnlijk alle boeken van het *Nieuwe Testament*, en

¹ W. Stammler u.a., *Deutsche Philologie im Aufriss*, II, ²Berlin 1960, Sp. 889.

² W. Stammler u.a., *Deutsche Philologie im Aufriss*, II, ²Berlin 1960, Sp. 878.

³ W. Krogmann, *Johann von Speyer*, in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon* II, Berlin u. Leipzig 1936, Sp. 634-635.

⁴ C. Knowles, *Jean de Vignay, un traducteur du XIVe siècle*, in: *Romania* 75 (1954), p. 353-383.

vertaalde ook andere godsdienstige geschriften.¹ Door nasporingen van Deschamps is aan het licht gekomen dat Dirc van Herxen († 1457), hoewel geen kloosterling in de strikte zin des woords, maar als rector van het zwolse fraterhuis nauw verwant met de windesheimse kring, zich aan vertaalwerk heeft gewijd.² De teksten, uit al deze monastieke en half-monachale, half-laïcale gemeenschappen afkomstig, waren grotendeels bestemd voor de illitterati in de eigen kring, lekebroeders en nonnen die het Latijn niet machtig waren. Een aantal van deze geschriften, overzettingen van bijbelboeken inbegrepen, vond reeds vóór, maar vooral na de uitvinding van de boekdrukkunst, ook zijn weg in de wereld van vrome leken.

Hoe stond het in West- en Midden-Europa met het aandeel van de seculiere clerus in de totstandkoming en verspreiding van deze volkstaalletterkunde? Uit de pleidooien die de duitse edelman Heinrich von Mügeln,³ de moderne devoot Gerard Zerbolt van Zutphen en onze anonieme auteur geschreven hebben ter verdediging van het bestaansrecht van stichtelijk-bijbelse lectuur in de landstaal en haar lezing door leken, is op te maken dat het vooral wereldgeestelijken waren die verzet boden tegen de vervaardiging en circulatie van zulke geschriften, inzonderheid van bijbelvertalingen. Velen van hen zagen hierin een nodeloze en ongewenste inmenging in een pastorale taak die uitsluitend tot hun bevoegdheid behoorde. Wanneer Heinrich von Mügeln een hunner in de mond legt: „Wat blijft er dan voor ons nog te prediken over?“, dan blijkt hieruit duidelijk dat zij niet alleen de uitleg, maar ook de overdracht van de Schriftinhoud als een onderdeel van hun zielszorg beschouwden.

Zou men, afgaande op zulke getuigenissen, verwachten dat uit de seculiere clerus geen vertalers zijn voortgekomen, dan blijkt bij nader toezien het tegendeel het geval te zijn. Enkelen van hen, bezield door de drang naar vernieuwing van het godsdienstig leven, maakten ernst met hun roeping en vervaardigden voor de aan hun kerkelijke zorg toevertrouwde gelovigen stichtelijke lectuur in de

¹ J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utrecht 1875, blz. 280-289.

² J. Deschamps, *De Dietse kollatieboeken van Dirc van Herxen (1381-1457), rector van het Zwolse fraterhuis*, in: *Handelingen van het XXIIe Vlaams Filologencongres*, Brussel 1-3 april 1959, blz. 186-193.

³ J. Klapper, *Im Kampf um die deutsche Bibel. Zwei Traktate des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1922, S. 3, 9.

landstaal. De picardische kanunnik Guyard des Moulins¹ (1251–1313) bracht met gebruikmaking van Petrus Comestor's *Historia Scholastica* een vertaling van de historische bijbelboeken tot stand. Zijn werk vormt de kern van de volledige franse bijbel, die, uit elementen van uiteenlopende herkomst samengesteld, in de loop van de 14de eeuw werd samengesteld en vooral onder de hoge adel verbreiding vond. Johann von Neumarkt² (1310–1380), een premonstratenzer die notarius is geweest aan de koninklijke kanselarij te Praag en kanselier in de rijkskanselarij, bisschop van resp. Naumburg, Leitomitschl en Olmütz, vertaalde weliswaar geen bijbelgedeelten, maar bewerkte toch de *Liber soliloquiorum animae ad Deum* van pseudo-Augustinus, de *Vita Hieronymi*, een aantal brieven van deze heilige en bovendien enige gebeden. In de 15de eeuw zijn Schriftgedeelten verduitsd door wereldgeestelijken als Georg Kreckwitz³ († 1422), pastoor te Grünberg in Silezië, en een zekere proost Cunrot von Nierenberg.⁴ De seculier Simon von Rückersburg⁵ (Riegersburg) in Stiermarken vertaalde Gregorius' *Moralia in Job* en de kapelaan Johannes Jäck⁶ de *Epistola ad Monicam* van pseudo-Augustinus. In deze samenhang mag de steun die de wereldgeestelijke Johannes Wyclif⁷ heeft verleend aan de totstandkoming van het complex van teksten dat bekend staat als de *Wycliffite* of *Lollard Bible* en op rekening is te stellen van enigen zijner volgelingen, niet onvermeld blijven.

Kost het weinig inspanning een aantal namen van reguliere en ook van seculiere geestelijken op te diepen die zich toelegden op de vervaardiging en verspreiding van stichtelijke en bijbelse geschriften in de landstalen, moeilijker is het, leken te ontdekken die vertalingen tot stand brachten. In Frankrijk maakte de jurist Raoul de Presles († 1383), „maistre des requestes” aan het hof van koning Karel V en advocaat bij het parlement van Parijs, in opdracht van zijn vorst een – overigens op oudere voorbeelden teruggaande – verfransing van bijbelgedeelten alsmede een overzetting van Augusti-

¹ S. Berger, *o.c.*, p. 172–175.

² J. Klapper, *Johann von Neumarkt, Bischof und Hofkanzler*, Leipzig 1964.

³ Marg. Lustig, *Die deutsche Evangelienharmonie der Hs. Breslau I F 85*, Breslau 1932.

⁴ W. Walther, *o.c.*, S. 188 ff, 396 ff, 517 ff.

⁵ *Verfasserlexikon*, IV, Berlin 1953, Sp. 220.

⁶ *Verfasserlexikon* II, Berlin 1936, Sp. 561.

⁷ Margaret Deanesley, *The Lollard Bible*, Cambridge 1920.

nus' *De civitate Dei*.¹ De adellijke leek Heinrich von Mügeln² (midden 14de eeuw), die naam heeft gemaakt als Meistersinger, spreukendichter, berijmer van dierfabels en bewerker van een hongaarse kroniek, verduitschte niet alleen geschriften van Valerius Maximus, maar tevens de *Psalmen* en andere delen van de bijbel; hiertoe is ook een *evangeliënharmonie* met de bijbehorende commentaar van Nicolaus de Lyra te rekenen. Werkzaam aan het hof te Praag onder de hoge bescherming van Karel IV, later in dienst staande van Lodewijk I van Hongarije en Rudolf IV van Oostenrijk, bestemde hij zijn werk allereerst voor hooggeplaatsten. Zijn vertalingen van bijbelgedeelten liet hij voorafgaan door vertogen waarin hij hun betekenis voor de godsdienstige vorming en innerlijke vernieuwing van leken in het licht stelde. In het midden van de daarop volgende eeuw bracht Nikolaus Straub,³ notaris te Hall in Zwaben, de vier evangeliën in de taal van zijn land over.⁴

In het hier gegeven overzicht zijn de zuidfranse en italiaanse vertalingen van bijbelgedeelten die in ketterse kringen in omloop waren en wellicht ten dele door leken zijn vervaardigd, buiten beschouwing

¹ S. Berger, *La bible française au moyen âge*, Paris 1884, p. 244-257.

² A. Bergeler, *Das deutsche Bibelwerk Heinrichs von Mügeln*, Diss. Berlin 1938.

³ W. Stammeler, *Deutsche Philologie in Aufriss II*, Berlin 1960, Sp. 885.

⁴ Overigens waren leken – clerken buiten beschouwing gelaten – die niet-bijbelse godsdienstige en christelijke moraliserende geschriften in proza bewerkten, geen uitzondering. De edelman Thomas Stitný, bekend als overtuigd voorstander van de herleving van het christendom, schreef en vertaalde stichtelijk proza in het Tsjechisch (zie J. Wenzig, *Studien über Thomas Stitný*, Leipzig 1856). Aan het einde van de 15de eeuw bewerkte en publiceerde de engelse koopman, drukker en uitgever William Caxton niet alleen profane lectuur, maar ook moraliserende geschriften en in een prachtuitgave de heiligenlevens die Jacobus de Voragine in zijn *Legenda aurea* bijeengebracht had (zie E. G. Duff, *William Caxton*, London 1905). In de zuidelijke Nederlanden voltooide de westvlaamse jurist Jan van den Berghe in 1431 te Brugge het zedekundig prozawerk *Dat Kaetspel gemoralizeert*. In de noordelijke Nederlanden schreef de hollander Dirc Potter, ambtenaar aan de kanselarij van het grafelijk hof, een leek, bekend als berijmer van het dichtwerk *Der Minnen Loep*, in het begin van de 15de eeuw twee bij elkaar behorende prozatraktaten, getiteld *Blome der doechden en Mellibeus*. Deze „boeken van leeringhe" vertaalde hij echter niet uit het Latijn waarop ze in laatste aanleg teruggaan, maar uit het Frans. Voor de *Mellibeus*, bewerkt naar de franse *Livre de Mellibée et de Prudence*, die op zijn beurt berust op de *Liber Consolationis* van Albertanus van Brescia, is dat aangetoond door B. G. L. Overmaat, *Mellibeus, een geschrift van Dirc Potter*, Arnhem 1950. De münchense arts Johann Hartlieb († 1468) verduitschte ca. 1460 voor de patriciër Hans Püterich het 2de boek van Caesarius van Heisterbach's *Dialogus miraculorum*. Zijn verduitsing van de Legende van S. Brandanus behoort tot het beste vertaalproza van de middelhoogduitse letterkunde. Behalve deze stichtelijke geschriften bewerkte hij een aantal profane traktaten, alle op verzoek van vorstelijke begunstigers. Als lijfarts van beierse hertogen vond deze vroege humanist de tijd voor zulk vertaalwerk. Zie K. Drescher, *Johann Hartlieb, über sein Leben und seine schriftstellerische Tätigkeit*, in: *Euphorion* 25 (1924) S. 225-41, 354-70, 569-590; 26 (1925), S. 341-367, 481-564.

gelaten.¹ De scheidslijn tussen overzettingen van heterodoxe herkomst en die van orthodoxe oorsprong is niet zelden moeilijk te trekken. Het kwam voor dat bestaande vertalingen door kettters pasklaar werden gemaakt voor gebruik in hun kring. Deze redactors kunnen leken geweest zijn, maar evengoed gewezen geestelijken.

De gevolgtrekking die uit bovenstaande opsomming is te maken, kan geen andere zijn dan dat de kans dat de vertaler van 1360 een leek was, uitermate gering geacht moet worden. Eerder dringt zich het vermoeden op dat achter de anonymus een regulier of seculier geestelijke schuilgaat. Maar al behoren buiten de zuidelijke Nederlanden leken als bijbelvertalers tot schaars voorkomende uitzonderingen, toch mag men de mogelijkheid dat zulk een exceptioneel geval zich in Brabant of Vlaanderen heeft voorgedaan, niet bij voorbaat elimineren.

Alvorens de gedachten die Van Mierlo hieromtrent ontwikkelt, aan een nadere beschouwing te onderwerpen, merk ik op dat zijn bewijsvoering op fundamentele punten enige zwakke plekken vertoont, die bij voorbaat twijfel doen rijzen aan haar hechtheid. Als kenner van de brabantse mystiek getroostte hij zich de moeite, de manuscripten waarop hij zijn Hadewijch- en Ruusbroecstudieën baseerde, uit autopsie te leren kennen. Ging het om vertaalletterkunde, dus om litteratuur van het tweede plan, dan raadpleegde hij niet zelf de bronnen, maar verliet hij zich op de resultaten van het onderzoek dat anderen vóór hem hadden ingesteld. Zo althans handelde hij bij de staving van de hypothese dat een leek, Vranke Callaert geheten, de H. Schrift en tal van andere stichtelijke boeken voor leken toegankelijk zou hebben gemaakt. Op gezag van De Vooy nam hij aan dat de identiteit van de twee vertalingen met de titel *Der minnen gaert* vaststond; zijn respect voor de geleerde wiens onderzoek deze gelijkheid van inhoud gegarandeerd scheen te hebben, was te groot dan dat de gedachte bij hem kon opkomen diens uitspraak op haar juistheid te toetsen. Wat meer bevreemdt, is dat hij vertrouwen stelde in de aannemelijkheid van het vermoeden van Le Long en Ebbinghe Wubben, dat het jaartal dat voorkomt in het colofon van het amsterdamsche Passionaelhandschrift VI B 15 (Cat. 582), „gescreven int jaer ons Heeren MCCC ende XXXVIII”, opgevat moet

¹ F. Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, Paris 1912, III, 1015; V, 774.

worden als het jaar waarin de vertaling haar beslag heeft gekregen. Dit verwondert te meer, daar hij bekend was met de vermelding van het jaar 1357 (1358) in het brugse manuscript van de *Gulden Legende*.¹ Wie de moeite neemt de datering in het amsterdamse handschrift te controleren, komt tot de bevinding dat tussen de M en de eerste C een C is weggeradeerd, een gebruikelijk vervalsings-procédé waardoor een codex met een volle eeuw werd geantedateerd. Het manuscript is niet in 1338, maar in 1438 „gescreven”, d.i. gecopieerd.² De chronologie van het werk van Vranke Callaert die in Van Mierlo's behandeling zulk een belangrijke plaats inneemt, verliest door deze foutieve datering haar aannemelijkheid.

Anderzijds neemt Van Mierlo de vrijheid de betrouwbaarheid van de handschriftelijke overlevering in twijfel te trekken wanneer hij, gedreven door zijn ijver om zijn stelling kracht bij te zetten, op een essentieel punt de echtheid van een door de codices als authentiek gewaarborgde lezing ter discussie stelt en een conjectuur voorslaat die hij voor de staving van zijn mening behoeft. Enige manuscripten die *Der sangen sanc* bevatten, hebben een proloog³ waarin de bewerker de lezers op het hart bindt dit bijbelboek niet „ter ydelre sotheit” te „keren.” In dit voorwoord verhaalt de schrijver de geschiedenis van „enen man . . . onser ordenen” die als jongeman was gepelgrimeerd naar het H. Land en het klooster van de H. Catharina op de Sinaï. In zijn gezelschap bevond zich „een ridder die soe groeten clerc was dat hi was baetseler in diviniteit ende hadde van elken dinc gheantwoert.” Tijdens een maaltijd hoorde eerstgenoemde tot zijn ontzetting zijn metgezel zeggen dat het „boec van der minnen” door de „clerken” weliswaar geestelijk uitgelegd placht te worden, maar evengoed dienstig was „wive met te minnene.” „Een andere”⁴ die hij „naest Gode” het best had gekend, m.a.w. zijn boezemvriend was geweest, had zich zelfs vermeten aan het Hooglied passages te ontlenen voor het opstellen van een minnebrief.

¹ Zie boven N.A.K. XLVIII, 1967, blz. 56.

² Het is Van Mierlo ontgaan dat dit reeds door De Vooy is geconstateerd in zijn beoordeling van Ebbinges Wubben's *Over Middel-Nederlandsche vertalingen van het Oude Testament* ('s-Gravenhage 1902), in *Theologisch Tijdschrift* XXXVIII (1904), blz. 513.

³ Ebbinges Wubben, *a.w.*, blz. 88.

⁴ „Voert wistic enen anderen dien ic naest Gode best kende, die nam oec sulke woerde uut desen boeke ende sendese in den vormen van minnen enen wive” (Ebbinges Wubben, *a.w.*, blz. 88). „Enen anderen” laat zich uit de context aanvullen met „van onser ordenen”. Indien dit juist is, zou deze man een lid van zijn orde geweest zijn.

Zoals in de beschrijving van de gang van het onderzoek reeds is medegedeeld,¹ veronderstelt Van Mierlo dat de lezing „enen man . . . van *onser* ordenen” niet de oorspronkelijke kan zijn, omdat een leek dit niet geschreven kan hebben. Latere afschrijvers van de bijbel van 1360, kloosterlingen, zouden de vertaler voor een lid van hun orde hebben aangezien en daarom het woordje *ener* vervangen hebben door *onser*. Beseffend dat zulk een voorstel tot wijziging van de tekst bezwaar zou ontmoeten, voegt hij toe dat welbeschouwd aan deze bewijsplaats geen betekenis toegekend behoeft te worden, omdat het Hooglied met de proloog van de vertaler in slechts twee manuscripten voorkomt. Dit argument boet echter aan kracht in, wanneer men weet dat vele kopiïsten dit bijbelboek welbewust niet in hun afschrift opnamen. Naar hun mening leverde de *sensus litteralis* van dit Schriftgedeelte met zijn profaan-erotische inhoud voor de lezer eerder gevaar dan stichting op; de vertaler zelf had trouwens hierop reeds attent gemaakt. Hoe afkerig men er in de middeleeuwen van was, dat het *Canticum Canticorum* door leken en conversen zou worden gelezen, blijkt uit het feit dat in het jaar 1200 franse cisterciënzers een onderzoek instelden naar de aanwezigheid van een vertaling (mogelijk een berijming) in de kloosters van hun orde en de opgespoorde exemplaren verbrandden.² De samensteller van de gedrukte bijbel die in 1478 te Keulen verscheen, loste het probleem op zijn wijze op door niet de nederrijnse, resp. neder-saksische, maar de latijnse tekst te doen afdrukken.

Omdat de proloog voor het Hooglied Van Mierlo toch moeilijkheden bleef berokkenen, gaf hij, in navolging van Ebbinghe Wubben die evenmin, zij het om andere redenen, de overzetter voor een „ordensman” aanzag, uiting aan zijn twijfel of de voorrede wel door de vertaler zelf was opgesteld. Argumenten die zijn scepsis konden rechtvaardigen, voert hij echter niet aan. Dit zou hem trouwens moeilijk gevallen zijn, aangezien noch de stijl noch de inhoud van het stuk de geringste aanleiding geven het auteurschap discutabel te stellen.

Aan het einde van dit deel zijner verhandeling gekomen eist Van Mierlo tenslotte „ernstiger argumenten voor de stelling” dat de vertaler „wèl een ordensman” was. Hetgeen thans volgt, is bedoeld als een bijdrage tot de verlangde bewijsvoering.

¹ Zie boven N.A.K. XLVIII, 1967, blz. 56.

² E. Martène-U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum* IV, Pariïis 1717, 1294-95.

In de eerste plaats rijst de vraag of de voorstelling als zou een leek van circa 1338 tot omstreeks 1390 als beroepsleverancier van vertalingen in opdracht van brusselse poorters een groot aantal stichtelijke geschriften verdietst hebben, zich wel laat voegen in het kerken- en cultuurhistorische beeld van het toenmalige Brabant. Een veelomvattend oeuvre van zuiver geestelijke aard, waarin een overzetting van een groot deel van de bijbel de voornaamste plaats innam, zou dan zonder toezicht of medewerking van de clerus tot stand gekomen moeten zijn. Van Mierlo maakt vragenderwijs één uitzondering: in de transactie van het jaar 1359 ziet hij een aanwijzing dat de curatus Jacobus Croech wellicht bij de leek Vranke Callaert de bestelling van een overzetting van een stichtelijk geschrift had geplaatst. Dit vermoeden brengt hem ertoe de burger Jan Tay als tweede opdrachtgever van de loonvertaler te beschouwen.

Men kan zich afvragen of het wel waarschijnlijk is dat een priester als Jacobus Croech, die toch beschikt moet hebben over de hulpmiddelen en bekwaamheden om zelf een geschrift uit het Latijn in de landstaal over te brengen, deze taak zou hebben opgedragen aan een leek. En wat de veronderstelde contacten van de mechelse beroepsvertaler Vranke Callaert met de poorter Jan Tay betreft: had Van Mierlo de draagwijdte van zijn gissing overzien en er de onvermijdelijke consequentie uit getrokken, dan had hij in zulk een samenspel van burgers buiten het toeziend oog van de geestelijkheid een exponent moeten zien van een lekenchristendom dat trekken van overeenkomst vertoont met de gelijktijdige beweging van de Godsvrienden in Duitsland. Isaac le Long, die eveneens van mening was dat onze auteur een leek was, had in de activiteiten van de vertaler van 1360 dan ook een spoor van buitenkerkelijke gezindheid menen te ontwaren. Zo ver wilde Van Mierlo blijkbaar niet gaan. De orthodoxie van Vranke Callaert stond voor hem buiten twijfel. In zijn overtuiging dat een leek een zaak ter hand had genomen die strikt genomen onder de competentie van de seculiere geestelijkheid viel, werd hij gestijfd door de inhoud en toon van de prologen¹ waarmee de vertaler een aantal van zijn werkstukken inleidde. Leest men deze voorredenen, dan heeft het inderdaad de schijn dat

¹ Zie Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 65-92, met name blz. 73, 78, 80 en 85; De Vooy, *a.a.*, blz. 141 en 151.

hier een man aan het woord is die niet tot de geestelijke stand behoord kan hebben. Hoe kerkelijk gezind ook, toch valt hij herhaaldelijk heftig uit tegen de clerus die zich weinig gelegen laat liggen aan haar taak. Van zulke papen, aldus de proloogschrijver, zegt de profeet Ezechiël: „Ic sal mine scapen heisschen ¹ vander herden hant die hen selven mesten ende verroekelosen mijn scaep”.² Dat de „weerlike lude” ³ „inden meesten deele . . . hoverdich, verweent,⁴ gulsich ende ten doechden onnutte” zijn, de „heilighe daghe” in ijdele vermaken doorbrengen in plaats van de „messe al uut te horen,” is toe te schrijven aan het plichtsverzuim van de „papen ende sonderlinghe prochiane” ⁵ die het volk door hun prediking en goede exempelen zouden moeten „trecken ten ewighen leven,” maar het verderven en „in sine verdoemenisse” leiden door hun slordig levensgedrag en inhaligheid. Zij „verteren tgoet vander heiligher kerken”; menig „pape es blidere als hi een onscalc ⁶ wijf te sinen wille bringhen mach dan ochte hi hondert zielen behouden mochte.” Het kanonieke recht verbiedt „te horen . . . eens papen dienst die men weet hebbende een amie,” maar helaas „hun vule leven . . . es nu so comen in costume dat ment acht vore cleine sonde.” Soortgelijke donatistische klank is te beluisteren in zijn uitval: „Hierom moghen hem wel ontsien die papen die haer amyen houden ende hem niet ontsien misse te horen mit onsuveren handen.” Het is alsof zulke uitspraken alleen afkomstig kunnen zijn van een leek, iemand van het slag van de duitse schoolrector Hugo von Trimberg die omstreeks 1300 in zijn leerdicht *Der Renner* ⁷ zonder een blad voor de mond te nemen de geestelijkheid hekelde, en de vlaamse dichter Jacob van Maerlant ⁸ die het zedenbederf van zijn tijd eveneens op rekening van de clerus stelde. De geprikkeldheid en ergernis waarvan diens uitlatingen blijk geven, doen vermoeden dat de verhouding

¹ heisschen: terugeisen.

² vrije vertaling van enige passages uit Ezech. 34:10.

³ weerlike lude: leken.

⁴ verweent: wellustig.

⁵ sonderlinghe prochiane: in het bijzonder pastoors.

⁶ onscalc: braaf, argeloos.

⁷ L. Behrendt, *The ethical teaching of Hugo of Trimberg*, The Catholic University of America 1926.

⁸ J. te Winkel, *Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*, 2de druk, Gent-'s-Gravenhage 1892, blz. 183-242.

tussen goedwillende leken en geestelijken die hun taak op schromelijke wijze verwaarloosden, gespannen was.¹

Men bedenke evenwel dat zulk een tijdskritiek, een uitvloeisel van de toenmalige binnenkerkelijke vernieuwingsdrang, niet alleen door leken, maar evenzogoed door geestelijken werd geuit. De vertaler van 1360 citeert in zijn prologen enige malen Gregorius de Grote die in krachtige termen de onwaardige levenswijze van sommige geestelijken had afgekeurd. De zwitserse dichter Ulrich Boner die in zijn circa 1349 voltooide *Edelstein* de misstanden onder de clerus geselde, was een dominicaan²; Thomasin von Zerklare³ (ca. 1200), de schrijver van de *Welsche Gast* met zijn menigvuldige uitvallen tegen de geestelijkheid, was domheer; de franse satyricus Gautier de Coincy⁴ (1177–1236) een benedictijner monnik; Jan van Ruusbroec, tijd- en landgenoot van de vertaler van 1360, prior van een augustijnenklooster. Deze enkele voorbeelden manen tot behoedzaamheid, wanneer men uit de verontwaardiging van onze vertaler over de gedragingen van de papen de gevolgtrekking zou willen maken dat hij zelf niet deel kon hebben uitgemaakt van de stand der geestelijken.

¹ Hoe hoog het plichtverzuim der geestelijkheid Maerlant zat, blijkt uit het feit dat hij in zijn *Naturen Bloeme* (uitg. door Eelco Verwijs, Groningen 1878), een berijming van Thomas van Cantimpré's *De naturis rerum* en andere latijnse bronnen, verzuchtingen inlast als:

Die exemple segghet den leken:
Wat so cleerke segghen of smeken,
Si draghen over een so wel,
Nopen siere enighen ant vel,
Si hebben op hem te handen
Die clergie met haren tanden,
Die doerbiten wijf ende man
Ende men verwinnen niet en can (Boek II, vs. 469–476)

d.w.z. de geestelijken vormen tegenover de leken een gesloten front en nemen elkaar tegen dezen in bescherming, zodra zij het wagen hen aan te vallen.

In boek III, vs. 865–869 zegt hij, sprekende over twee soorten roofvogels:

Tusschen dese ii nes gheen vrede,
Ende et dinct mi wesen die sede
Tusschen den leken ende den papen:
Noyt man en sacht so ghescapen,
Dat si verdroeghen over een.

In boek III, vs. 2502–1512 vergelijkt hij de trouwe hond die de schapen tegen de wolf hoedt, met de „prochiepape” die zijn plichten nakomt, de bastaard van wolvin en hond met de pape „die sijns volx ziele niet en minnet; der liede goet, der liede wijf roevet hi, die onsalighe keytijf”.

² Christian Sommer, *Deutsche Frömmigkeit im dreizehnten Jahrhundert*, Schleswig 1901, S. 196–222.

³ Sommer, o.c., ibidem.

⁴ Erhard Lommatzsch, *Gautier de Coincy als Satiriker*, Halle 1913.

Hetzelfde geldt van de menigvuldige pleitredenen in zijn prologen voor het toegankelijk maken van de Heilige Schrift ten behoeve van leken. Bij oppervlakkige lezing maken zij inderdaad de indruk gevloeid te zijn uit de pen van een man die zelf ook leek was. Wie het waagde delen van de bijbel in vertaling onder leken te verspreiden, stelde zich sinds de tijd dat ketters ook om deze reden veroordeeld werden, bloot aan verdenking. Jacob van Maerlant had in de voorafgaande eeuw reeds te kampen gehad met de tegenkanting van wereldgeestelijken die zich ergerden aan zijn berijming van Petrus Comestor's *Historia Scholastica*. Zelfs zijn leerdicht *Van der Naturen Bloeme* en andere gedichten waarin hij de clerus herhaaldelijk beschuldigde van onduldbare nalatigheid, hadden de toorn van geestelijken gaande gemaakt.¹ Uit de prologen van de vertaler van 1360 blijkt duidelijk dat de overzetting en het in omloop brengen van enig geschrift in de volkstaal, welk dan ook, door sommigen met argwaan werden bejegend. Wanneer reeds Maerlant's *Rijmbijbel*, een werk dat ternauwernood een bijbelvertaling kon heten, verzet uitlokte, dan kon het niet anders of de *historiebijbel* van onze vertaler, die wel degelijk een overzetting van de Heilige Schrift was, moest in bepaalde kring onrust veroorzaken. Deze is dan ook niet uitgebleven. De overzetter maakt herhaaldelijk gewag van de campagne, tegen zijn werk gevoerd door seculiere geestelijken, die niet alleen in het openbaar, van de kansel af, maar ook in het verborgene daartegen ageerden. Hun aanhoudende tegenwerking brengt hij nog in 1388, het jaar waarin hij zijn bewerking van Gregorius' *Dialogus* tot stand bracht, als volgt ter sprake: „Vele geleerde liede becnagen ende lachteren² dat men den leecken menschen de scrifture te dietsche maect, selke³ omdat sijt niet gedaan en connen⁴ dat⁵ andere doen, andere om dat men verholenheit der scrifturen den gemeenen volke oppenbaert.” Hieruit blijkt duidelijk dat ook de vertaling van een geschrift als *Sente Gregorius dyalogus* – dat niet alleen door de verdietser maar ook door zijn tegenstanders kennelijk gerangschikt werd onder de „scripturae”, waaronder men in de middeleeuwen zowel de bijbel als de werken der kerkvaders verstond – werd afge-

¹ Zie te Winkel, *a.w.*, blz. 66–67.

² lachteren: laken.

³ selke: sommige.

⁴ niet gedaan en connen: niet kunnen presteren.

⁵ dat: wat

keurd. Ironisch noemt hij hen „geleerde liede”; even verder zegt hij dat ze niet over de bekwaamheden beschikken die nodig zijn om zulk een werk te vervaardigen. In de proloog voor zijn bewerking van de *Apophtegmata patrum*¹ deelt hij mee dat „vele clercke murmureren” tegen bijbelvertalingen en daar kwaad van spreken en voegt hieraan toe: „diet weten ende leeren souden, si en mickens niet”.² Deze klacht over de onkunde en geringe geletterdheid van de leden der seculiere clerus is niet incidenteel. Het is een welhaast stereotiep element in de kritiek van allen die deze „papen” bestreden. Voortdurend is hij zich ervan bewust dat zijn werk door „becnagers . . . doerknaget” zal worden, hetgeen betekent dat zij het zullen bevitten en op zoek zullen gaan naar vertaalwijzen die naar hun mening niet door de beugel konden. In de voorrede voor *Ecclesiasticus* bereidt hij zich erop voor dat velen „voer plumpe liede selke woerde onser translacien valsch willen maken, daer si nochtan selve niet af en souden weten, waren si voer die ghene diet verstonden.” Met andere woorden gezegd: zij zijn erop uit ketterijen op het spoor te komen. Vandaar de herhaalde verzekering van zijn rechtgelovigheid. Op geen enkel punt wil hij „jeghen die meyninghe der schrifturen” handelen. „Mijn wille en es niet jegen Gods geloeve ocht jegen de heilige kerke te doene.”

De kampioen voor de lekenbijbel en stichtelijke volkstaalletterkunde die in de medegedeelde passages aan het woord is, stond in zijn streven niet alleen. In de 14de en 15de eeuw zijn meer apologieën ter verdediging van de zaak der bijbelvertaling geschreven. De namen van deze pleitbezorgers zijn merendeels bekend. De zo juist genoemde dichter Jacob van Maerlant, de straatsburgse koopman Rulmann Merswin,³ de centrale figuur van de Gottesfreunde, de edelman Heinrich von Mügeln, die allen het bestaansrecht van de geestelijke volkstaallitteratuur bepleitten, waren leken. Zou men verwachten, dat het *uitsluitend* leken waren die het goede recht van de stichtelijke letterkunde in de landstaal verdedigden, dan blijkt bij nader toezien het tegendeel het geval. Er waren ook geestelijken onder, van allerlei slag. Gerard Zerbolt van Zutphen, die enige

¹ Dit geschrift komt ter sprake in hoofdstuk III.

² si en mickens niet: zij leggen zich er niet op toe.

³ Carl Schmidt, *Johannes Tauler von Strassburg*, Hamburg 1841, S. 231.

decennia na 1360 in een omvangrijke, wel gefundeerde verhandeling¹ alle argumenten bijeenbracht welke aan te voeren waren voor de „libri teutonicales”, was een deventer broeder des gemenen levens. De oostenrijker Johannes Bischoff,² die tussen 1404–1406 de evangeliellectiones van het kerkelijk jaar verduitste en in zijn proloog bijbellezing door leken krachtig aanbeval, was een minderbroeder. Het staat vast dat de meeste pleidooien ter verdediging van deze lectuur uit het laatste gedeelte van de 14de en uit de 15de eeuw afkomstig zijn van leden van de seculiere en reguliere clerus en berusten op het doorwrochte traktaat van Gerard Zerbolt. Zo putte de bekende duitse prediker Gottschalk Hollen († 1481), lid van de orde der augustijnen, daaruit zijn bewijsgronden.³ De brabantse overzetting van cap. 7 van Gerard Zerbolts *Super modo vivendi*, waarin een soortgelijke apologie is te vinden, was aan het einde van de 14de eeuw in Roodlooster aanwezig en is vermoedelijk hier vervaardigd, een bewijs hoezeer deze kwestie ook in de kring van Ruusbroecs volgelingen de gemoederen bezig bleef houden.

Voorts is het aan twijfel onderhevig of een leek die op bestelling vertaalwerk leverde, zijn overzettingen met prologen zou hebben ingeleid en met zoveel nadruk zijn persoonlijke betrokkenheid bij de hem opgedragen taak tot uitdrukking zou hebben gebracht. Zulk een man had zich toch wel bepaald bij de tenuitvoerlegging van zijn opdracht en zich onthouden van een pastorale bemoeienis die het privilege van de clerus was. Op grond van de zakelijke overeenkomst in verband waarmee de naam van een Vranke Callaert wordt genoemd, acht Van Mierlo het waarschijnlijk dat deze een welgesteld man was. Dan rijst de vraag hoe zulk een burger temidden van de beslommingen van alledag die hem in beslag genomen moeten hebben, de tijd heeft kunnen vinden een lange reeks van geschriften te verdienen. En ingeval hij hiermee zijn

¹ De latijnse tekst van zijn *De libris teutonicilibus* is uitgegeven door A. Hyma in: NAK, NS, XVII (1922), blz. 45–70; nederlandse vertalingen door J. Deschamps in: Handelingen der Kon. Zuidned. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, XV, 1961, blz. 175–220; de latijnse tekst van het 7de hoofdstuk van zijn *Super modo vivendi* dat dezelfde stof behandelt, door A. Hyma in: Arch. voor de gesch. v.h. Aartsbisdom Utrecht XXV (1926) blz. 56–71; nederlandse vertalingen hiervan door C. G. N. de Vooy in: NAK, NS, IV (1907) blz. 117–134 en J. Deschamps in: Handelingen enz., XIV, 1960, blz. 73–108.

² Zie over hem H. Vollmer in: *Bibel und deutsche Kultur* IX, 1939, S. 45 ff en J. M. Clark in: *The English Historical Review* XLVII, 1932, p. 454 ff.

³ Zie F. Landmann, *Das Predigtwesen in Westfalen*, Münster 1900, S. 160 ff.

vrije tijd heeft gevuld, mag men dan aannemen dat een gegoede, zich van zijn waardigheid bewuste poorter een beloning voor zulk een godvruchtig werk had willen ontvangen?

Al was de vertaler, naar het zich voorlopig laat aanzien, dan zelf geen leek, toch bestond in de lekenwereld een groeiende behoefte aan stichtelijke en wereldlijke lectuur in de moedertaal. Dit streven sproot nog wel niet voort uit een drang naar laïcisering van het kerkelijk en godsdienstig leven, maar mag toch gezien worden als een uiting van het verlangen naar geestelijke ontvoogding. Een symptoom hiervan was de wens die de brusselaar Jan Tay te kennen gaf, de bijbel in zijn eigen taal te bezitten. Deze burger voor wie onze vertaler een groot deel van de Heilige Schrift verdietste, was de auctor intellectualis van het werk en heeft het in persoonlijk bezit gehad.¹ Er zijn ook andere burgers bekend die een kleinere of grotere verzameling van stichtelijke en wereldlijke boeken hadden aangelegd. Blijkens inventarislijsten en testamenten van gentenaars uit het midden en de 2de helft van de 14de eeuw² bezaten sommigen van hen ook bijbelgedeelten als de *Epistelen ende Evangelien*, d.w.z. een lectionarium, en de *Psalmen*. De handschoenmaker Jan de Beer legateerde in 1353 aan zijn zoon Lodewijc behalve een aantal andere boeken de „ewangeliën in vlaemsche”, waarschijnlijk een evangeliarium. De chirurgijn Meester Symoen Eylaes liet in 1376 aan zijn zoon Reinkine o.a. een „deel van der biblen” na. Jan Wasselins, overleden in 1388, was eigenaar van een collectie van 30 boeken; op de

¹ In de proloog op zijn verdietsing van *Salamons boeke* (Salamons Parabolen, Ecclesiastes, Sanc der Sange, Boec der Wijsheit, Ecclesiasticus) zegt de vertaler tot Jan Tay: „Mijns willen was, niet meer van der bibelen te duytsche te trecken dan datter loepender historiën behoerde, welc werc mit groeter begeerten ende heiligen wille ghy tot uwer salicheit seer neerstelic vergadert hebt mit anderen boeken, die icker toe in duytsche getogen heb ten prophite meniger saliger sielen diere in lesen moeten” (zie Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 84). Moet de laatste zinsnede zo opgevat worden dat Jan Tay de bijbelgedeelten en andere geschriften die onze overzetter op zijn verzoek bewerkte, bestemd had voor anderen? Of wilde hij devote lezers uit de kring van zijn familieleden en kennissen laten delen in zijn rijkdom? Hoe het zij, hij moet een verzameling van verdietsingen in huis gehad hebben: de bijbelboeken die successievelijk voor hem werden vertaald, maar ook andere geschriften.

² N. de Pauw, *Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde in Vlaanderen. I. Middeleeuwsche boekerijen in Vlaanderen van priesters, heren en poorters*, in: *Nederlandsch Museum* II (1879), blz. 148, 150, 162, 168. In slechts 5 inventarissen die de charters der gentse *Weezenboeken* bevatten, worden boektitels genoemd. De Pauw wijst er echter op dat een gedetailleerde opgave alleen dan voorkomt, wanneer er een geschil was gerezen omtrent hun eigendom. Het staat vast dat ook vele andere poorters boeken in bezit hadden.

inventaris komt als eerste nummer een „bible in vlaemsche” voor. Het is mogelijk dat de beide laatstgenoemde exemplaren delen uit de vertaling van 1360 behelsden. Deze gegevens laten zich met enige moeite te voorschijn halen uit de vele bewaard gebleven inventarissen van inboedels en testamenten. De weinig voorkomende bezitters van bijbelgedeelten in de volkstaal zijn een indicatie dat de Heilige Schrift in de late middeleeuwen geen „volksboek” is geweest in die zin dat zij in handen van de grote massa kwam. Blijkens de boedelbeschrijvingen maakten boeken veelal deel uit van de rubriek der kostbare sieraden.¹ Alleen degenen die behoorden tot de sociale bovenlaag of tot de gegoede burgerij, konden zich de weelde veroorloven zulke exemplaren aan te schaffen. Zelfs het bezit van de minder omvangrijke en hierdoor minder kostbare lectionaria, evangelia en psalters ging de draagkracht van velen te boven. Zij waren eerder aanwezig in de boekerijen van kloosters.

Als we zelfs nu nog niet ertoe overgaan, de boven gemaakte tegenwerpingen gewicht in de schaal te doen leggen en aan Van Mierlo's veronderstelling dat de vertaler een leek was, het volle pond willen geven, dan dient toegegeven te worden dat het niet bij voorbaat onwaarschijnlijk behoeft te zijn dat vrome poorters aan een gelijkgezinde stadgenoot opdracht zouden hebben verleend voor hun persoonlijk gebruik de bijbel en andere godsdienstige geschriften in de landstaal over te brengen.² Misschien stond er voor hen geen andere uitweg open dan juist een leek met deze taak te belasten, omdat zij zeer wel geweten moeten hebben dat wegens de afwijzende houding van een groot deel der geestelijkheid in dezen van de clerus geen medewerking was te verwachten. Zulk een leek zou dan tegen betaling zijn werk hebben verricht en evenals professionele kopiïsten en boekverluchters op bestelling hebben gewerkt. Er zou dan te Mechelen een „translatorium” hebben bestaan, vergelijkbaar met de scriptoria van de burgerlijke beroeps-afschrijvers en -miniaturisten uit de 15de eeuw. Op zichzelf is de gedachte niet ongerijmd. De

¹ Zie Albert Derolez, *Corpus Catalogorum Belgii. De middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden. I. Provincie West-Vlaanderen*, Brussel 1966. Kennisneming van dit werk bevestigt althans voor West-Vlaanderen de juistheid van deze constatering. De nog te verschijnen delen van dit standaardwerk zullen wellicht nadere gegevens brengen.

² Zie *Verfasserlexikon Die deutsche Literatur des Mittelalters*, II, Berlin und Leipzig 1936, Sp. 913-929.

hertog van Bourgondië Philips de Goede (1396–1467) en de franse koning Karel VII (1403–1461) hadden beroepsvertalers in dienst. De duitse dichter Konrad von Würzburg († 1287), een leek, schreef voor bazelse poorters een veelzijdig oeuvre zowel van geestelijke als van wereldlijke aard. Dichter bij huis blijvend kan men met Van Mierlo verwijzen naar Jacob van Maerlant¹ en Jan van Boendale. Hoe de relatie tussen deze dichters en de leken voor wie zij hun werk schreven, precies is geweest en of zij loonschrijvers waren, moge onzeker blijven, niet onzeker is dat zij contacten onderhielden met een soortgelijke kring van burgers als waarvoor de vertaler van 1360 zijn geschriften samenstelde. Vooral met Jacob van Maerlant ver- toont hij trekken van overeenkomst. Beiden gispten onverbloemd de wereldse levenswijze van een geestelijkheid die haar pastorale taak op ergerlijke wijze verwaarloosde en namen het op voor het „ont- binden” van de verborgenheden der H. Schrift ten gerieve van leken. Beiden schreven hun bijbelwerk op aandrang van een vriend die niet ophield hen aan te sporen de eenmaal aangevangen taak voort te zetten en te voltooien. De vertaler van 1360 heeft de geschriften van Jacob van Maerlant gekend en gebruikt. Kleine en grote gedeelten uit de *Scholastica* – de benaming *Rijmbijbel*, naar frans „bible rimée”, is een geleerde betiteling uit de 19de eeuw – *Spieghel Historiael* en *Wrake van Jherusalem* werkte hij in proza om.² Het is alsof hij het werk dat door zijn voorganger in rijmvorm was ge- schreven, heeft willen hervatten en voortzetten. Ook hij legde aan zijn bewerking de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor (ca. 1100–ca. 1179) ten grondslag. Een derde gedeelte van zijn historie- bijbel wordt in beslag genomen door een overzetting van grote frag- menten uit het werk van de franse theoloog. Bij alle overeenkomsten zijn er ook verschillen. Het opmerkelijkste is wel dat de vertaler van 1360 welbewust de prozavorm koos. De vraag of hij wel in staat ge- weest zou zijn een berijming tot stand te brengen, is irrelevant wanneer men rekening houdt met de beweegredenen die de auteurs van deze tijd ertoe brachten de boeien van het rijm te slaken. Een

¹ Volgens een op Sanderus, *De Scriptoribus Flandriae*, Antv. 1624, p. 26, teruggaande overlevering zou „Jacob, die coster van Merlant” later „scepenclerc” te Damme bij Brugge zijn geweest. Pater Maximilianus verdedigt in zijn bijdrage *Jacob, die coster van Merlant* in: Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterkunde LXVI, 1949, blz. 1–10, de opvatting dat Jacob van Maerlant een geestelijke met hogere wijdingen is geweest.

² S. S. Hoogstra, *a.w.*, blz. LXXXV–CXI; Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 123–126.

behandeling van deze zaak zal de lezer in het slothoofdstuk van mijn Bespiegelingen aantreffen.

Bij alle bereidheid die men kan tonen, het in beginsel aannemelijk te achten dat evenzo goed als in de 2de helft van de 13de eeuw een cleric de bijbelse geschiedenis in het Vlaams berijmde, omstreeks het jaar 1360 een burger op uitnodiging van een leek een groot deel van de bijbel in zijn moedertaal in ongebonden stijl overbracht, toch blijft tegen deze veronderstelling onverminderd het bezwaar van kracht dat gelegen is in de boven¹ geciteerde mededeling van de schrijver waarin hij gewag maakt van een „man . . . onser ordenen.” Dit getuigenis laat slechts één uitleg toe: de vertaler rekent zichzelf tot die orde, en moet derhalve monnik geweest zijn.

Dat hij deel heeft uitgemaakt van een groep van in gemeenschap levende mannen, is voorts af te leiden uit een passage in de proloog die hij in 1384 vooraf liet gaan aan zijn overzetting van Jeremia.² In dit jaar had de brusselse vriend voor wie hij reeds Jesaja had vertaald, tot hem het verzoek gericht ook Jeremia en Ezechiël te vertaalen. De vertaler kenschetst nu in zijn woord vooraf 1384 als een jaar van „tribulacien ende vernoey.” Hij deelt mee dat tijdens de oorlog tussen graaf Lodewijk van Male en „die van Ghent” (de opstandige wevers) „die lande” door rovers waren gebrandschat en geplunderd. Zowel mannen als vrouwen en kinderen, „papen, clerken ende religiose” waren in de afgelopen vier jaar gedood en ook andere grote sacrilegiën waren gepleegd. Wegens „die tribulacie daer die lande in waren ende *wi mit hem*”, gaat de auteur voort, had hij ertegen opgezien aan dat verzoek gehoor te geven. De meervoudsvorm *wi* die in de aangehaalde passus voorkomt, houdt een aanwijzing in dat hij zich, toen hij dit schreef, tot een communiteit rekende. Gezien in het licht van zijn uitlating over „onse orde” kunnen de geciteerde woorden slechts betekenen dat het klooster waartoe hij behoorde, de rampzalige gevolgen van de oorlog aan den lijve had ervaren. De mededeling betreffende „religiose”, d.w.z. kloosterlingen, die het slachtoffer van de oorlogshandelingen waren geworden, en de sacrilegiën die waren begaan, verkrijgt in deze samenhang haar vereiste reliëf; zij moet betrekking hebben op het convent waar de vertaler zijn tehuis had.

Wordt vervolgd.

¹ Zie N.A.K. XLVIII, 1967, blz. 56.

² Ebbinge Wubben, *a.w.*, blz. 227.